

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԵՐԿՅԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ

Ա.

ՍՈՐԲՈՆԻ ՓԱՌԱԽՈՐ ՀԱՆԴԷՍԸ

Ուսումնական տարւան ընթացքին, Սորբոնի շուրջը այնպիսի եռուղեո մը կը տիրէ, որու նմանը, կարելի է ըսել թէ աշխարհի ոչ մէկ Համալսարանի բոլորտիքը կը տեսնուի: Սորբոնի շէնքը, բովանդակելով միայն երկու Ֆաքիւլթէ (Գրականն ու Գիտականը)՝ եւ երկու Դպրոց (École des Hautes Études եւ École des Chartes), մտաւարապէս տառը հազար ֆրանսացի եւ օտար ուսանողներու մտաւորական անունդ կը ջամբէ: Այնպէս որ այս սովորական եռուղեոյ խոկական արտադրուները — եթէ ուսուցչապետները զանց առնուին — 18էն 30 տարեկան, գիտութեան պապակէն տոչորտող, պարմանիններ ու երիտասարդներ են, որոնց մէջ, մանաւանդ պատերազմէն ի վեր, իրական սեռի ներկայացուցիչները զբեղէ հաւասար թիւ կը կազմեն արականին հետ:

Սովորական եռուղեոյ, Մարտ 25ի Երեքշաբթի օրը, կէսօրէ յետոյ, աւելի շեշտուած էր, մանաւանդ Սորբոնի այն թեւին վրայ որ ըիւ տէ գ'լ'քօլ կը յանգի եւ ուր կը բացուին մեծ ամփիթատորն առաջնորդող մայր դռները: Բայց այդ օրը միայն շէկ, սեւ կամ թուփ գլուխներ չէին սր հո'ն կը խոնուէին ոտակականական խիստ կարգապահութեան մը տակ, հարիւրաւոր ինքնաշարժ շքեղ կամ անշուք կառքերէ զուրս կը թափուէին, երկսեռ աշխատանք եւ սպիտակ հագարաւոր գլուխներ ալ, որոնք մասնաւոր հրաւիրատուն մը ցոյց տալով, իրաւունք կը ստանային գիտութեան տաճարը թափանցելու:

— Que viennent faire ici ces vieilles

badernes (1) հարցոյց անպատկառ ուսանող մը՝ մօտակայ ոտականին:

— Ձեւ գիտեր, պատասխանեց ոտականը, բայց իմացայ որ բոլոր grosses légumes-ները (2) հոս ժամադրութիւն տուած են:

— Վերգիլիոսի երկհազարամեակը պիտի տօնեն, տեղեկացուց երիտասարդ մը որ, զրական համալսարանի ուսանողական քարտը ճօճեցնելով, կ'ուզէր ամբողջը ճեղքել ու ներս մտնել:

— Que qu'a fait ce mec - la ? (3) հետաքրքրուեցաւ փարիզեան կինոս մը:

— Բանաստեղծ էր, բացատրեց ներկաներէն մին:

— Բանաստեղծ, ah ! mince alors !.. զոչեց կինոսն ու հեռացաւ, մինչ ինքնաշարժ կառքերու խումբերն անընդհատ իրարու կը յաջորդէին:

Հրաւիրատուները կը յայտարարէին թէ հանդէսը ժամը երկուքուկէսին պիտի սկսի: Տակաւին երկուքը չեղած, Սորբոնի մեծ ամփիթատորնի նստարանները զրաւուած են քանի մը հազար հոգիներէ, խումբ խումբ մարդիկ եւ կիներ տեղ կը փնտռեն նստելու, մինչ ուրիշ խումբեր անընդհատ ահապին կիսակրկէսի զանազան դռներէն ներս կը խուժեն... Վերնատունները նոյնպէս ասեղ ձգելու տեղ չէ մնացեր, բայց միշտ իրարու հաւել մարդիկ կը հասնին, համալսարանի բարա-

(1) Vieilles badernes կը նշանակէ մօտաւորապէս՝ խոֆած հէրիֆներ:

(2) Grosses légumes, նշանաւոր, քարձր անձնաւորութիւններ:

(3) Mec, ոմն, անձ, մարդ, հէրիֆ:

պաննեքը, թուով 20—30, ոսկի շղթան վզին, արին-քրաինքի մէջ են՝ բոլոր «մեծանուն»-ները, ըստ արժանոյն ղեակղելու հնհնութեն բռնուած:

Յանկարձ իրարանցում մը: Պաշտօնական ընդարձակ բեմը համազգեստներով ողողուեցաւ՝ մէկ վայրկեանի մէջ:

Հանդէսը պիտի սկսի, տիրող թոհ ու բոհին կը յաջորդէ կատարեալ լուծիւն մը, զոր միայն հեռուոր փողոցէն անցնող կառքերու գլորդիւնները մասամբ կը խանգարեն:

Յրանսան, մտաւորական եւ քաղաքական յրանսան — որուն միացած է նաեւ Իտալիան — պաշտօնապէս կը տօնէ լատին բանաստեղծներէն ամենամեծին, Վիրգիլիոսի երկհազարամեակը:

Ահազին սրահը, վերէն վար, զիւթահրաշ տեսարան մը կը ներկայացնէ՝ ծանօթ դէմքերով լեւի-լեցուն, հո'ն են Յրանսացի մտաւորականութեան ամենափայլուն ծաղիկները՝ յայտնի ուսուցչապետներ, հռչակաւոր վիպասաններ, բանաստեղծներ, թատերագիրներ, նշանաւոր արուեստագէտներ՝ վրձինի եւ դուրի վարպետներ, հո'ն են զիտական ամենախոշոր դէմքերը, պերճախօսութեան լաւագոյն ներկայացուցիչները, հրապարակադրութեան տիտանները... Հոն են նաեւ քաղաքական, զիւրանագիտական, գինուորական, կղերական, քաղաքապետական կարկառուն դէմքերը, հո'ն են նոյնպէս ծանօթ դրամավարները, սեղանաւորները, վաճառականները... որոնք, ամենքը, հակառակ իրենց աշխարհիկ փարթամ գիրքին, հո'ն քով քովի, սղմուած նստած էին կարծր նստարաններու վրայ՝ ճիշտ գալրոցական փոքրիկ տղոց պէս...

Նոյն ինքն Վիրգիլիոսի խօսքով՝

Conticuere omnes, intentique ora tenebant! (1) «ամենքը լուռ, դէմքը յառած (ապառնջ դրած)՝ կը սպասեն» որ բեմէն նշան տրուի հանդէսին բացուելուն:

Բեմը...

Բեմն ալ ուրիշ հմայք մ'ունի՝ իր խայտաբղէտ ու ծփծփուն տեսքով, այնտեղ ահագեմականներու կանաչազարդ համազգեստները, գինուորական շողշողուն տաբաղներուն եւ բարձր կղերականութեան մանիշակազոյն ու ծիրանի կապաներուն հետ զրաւիչ ներդաշ-

նակաթիւն կազմելով, բազմերանգ ծաղկանոց մը կը պատկերացնեն, որուն խորքը կը բռնէ, գիւրանագիտական գորշին հետ, պաշտօնական սեւը: Նախագահական սեղանին շուրջը կը նշմարուին Պ. Պ. Մարսէլ Ղէրոյ՝ նախարար, Ալպէր Պէնար՝ Յրանսական Ակադեմիայէն եւ Գեղարուեստից Ակադեմիայէն, Իտալիոյ դեսպան Կոմս Մանձօնի, եւ անոնց

Վ Ի Ր Գ Ի Լ Ի Ո Ս

աջն ու ձախը, ետեւը՝ դէմքեր, դէմքեր... որոնց իւրաքանչիւրին անունը յիշելը միայն ահազին տեղ պիտի գրաւէր: Բաւական է ըսել որ Յրանսական Կաճառի հինգ ահագեմականները, իտալական Ակադեմիան, Յրանսացի դաւառական ահագեմականները ներկայացուած էին իրենց ատենախօսներով: Գրական, գեղարուեստական, զիտական բազմաթիւ խմբակցութիւններ, ընկերութիւններ նոյնպէս ներկայացուած էին մասնաւոր ճառախօսներով:

Պաշտօնապէս խօսողներու ահազին թիւը նկատողութեան առնուելով, որոշուեցաւ իւրաքանչիւր բեմադրացի մի քանի վայրկեան ժամանակ տալ արտայայտուելու: Եւ ահա այսպէս խօսեցան քանի չափ անձնատրութիւններ, որոնցմէ յիշելու է Պ. Պ. Գամբի ժիւլիան, Փիէր Եր Նօլաք, Ժէնէրալ Կուրօ, Էրնու, Պէլսօր, Էն., եւ վերջապէս Յրանսական կառավարութեան կողմէ՝ Պ. Մարսէլ Ղէրոյ, Իտալիոյ թագաւորական Ակադեմիայի կողմէ՝ Պ. Ռոմայնեօլի: Ամենքը հիացումով եւ երախտագիտութեամբ գովեցին ու պանծա-

(1) ԵՆԷԼԱԿԱՆ, Բ. Գիրք, տող 1.

ցուցին լատին հանճարին ամենափայլուն և ամենամաքուր ներկայացուցիչը՝ Վիրգիլիոս, որ ճիշտ երկու հազար տարի առաջ, գիտություն աստղի մը նման փայլեցաւ. Մինկիօ գետակին եզերքը գտնուող Փիէթսլա գիւղին մէջ:

Այս փառաւոր հանգէսը, որ կրօնական արարողութեան մը վեհաթիւնը զգեցած էր և ուր բարձր պերճախօսութիւնը հետորական բոլոր տեսակներու զմայլելի ծաղկեփունջ մը կը կազմէր, գեղերփնտեցաւ զանազան միջնարարներով, որոնք բոլորը նոյնպէս Վիրգիլիոսի շարքը կը զառնային: Երգուեցան կամ նուագուեցան Մօնթէվէրաիի — Վիրգիլիոսի համազաւոտացի — երեք կոմպոզիցիան քրճնաբանութիւնները, Օրֆէ Օփերայէն — Վիրգիլիոսի Մշակականներու Դ. Գրքէն ներշնչուած — զանազան կտորներ. արտասանուեցան նոյն Մշակականներէն, մանաւանդ անոր չորրորդ Գրքէն, կատարուած նոր թարգմանութիւններ:

Անա այսպէս լատին քաղաքակրթութեան և մտայնութեան երկու գլխաւոր ժառանգորդները — Ֆրանսա և Իտալիա — պաշտօնապէս տօնեցին աշխարհի ամենամեծ բանաստեղծներէն մէկուն — բանաստեղծ բառին ամենալալն իմաստով՝ աշխարհի ամենամեծին — ծննդեան երկհազարամեակը:

Բ.

ԱՎՆԱՐԿ ՄԸ ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ

ԵՒ ԱՆՈՐ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Երեւակայութենէ բղխած երկերու հեղինակ մը — ո՛ր ազգին և ո՛ր դարուն ալ պատկանի ան — իր բոլոր կողմերով բմբռնելու համար, անհրաժեշտ է նախ գիտնալ ժամանակն ու միջավայրը, որուն մէջ ան ապրած, երազած ու շարադրած է իր գործերը՝ նկատելով որ ախր ոչ ընկերային, քաղաքական և կրօնական ազդեցութիւնները անջնջելի դրոշմ մը կը դնեն մտահնար երկասիրութիւններու վրայ: Յետոյ կուգան՝ հեղինակի կենսադրականը, երկերու վերլուծական թուարկութիւնը, անոր պերագատած և հետեւած գրական սեռը, ձեւարանութիւնը կամ միաքն արտայայտելու գործիքին որպիսութիւնը, և վերջապէս, ա-

նոր գործածած ազդեցութիւնը՝ թէ՛ ժամանակակից և թէ՛ հետագայ սերունդներու գրական, բարոյական և նոյն խոյ ընկերային զատիարակութեան վրայ:

Այս ուղղութեամբ, հետեւեալ տողերուն մէջ, խիստ համառօտ կերպով պիտի վեր-յիշուի Վիրգիլիոս:

ՎԻՐԳԻԼԻՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ. — Վիրգիլիոսի ապրած ժամանակը, հոմէական պատմութեան ամենախառնակ և, ապահովաբար, ամենաախուր շրջանն էր:

Վիրգիլիոսի ծնելէն մօտ վաթսուս տարի առաջ արդէն, շնորհիւ կարգ մը անհանդարտ և փառասէր անձերու. հասարակապետութեան հիմքը խախտած ու տեղի տուած էր վարչաձեւի մը որ, հանրապետական քօղին տակ ծաղուած, միապետութեան մը բոլոր ախտանշանները կը կրէր: Երկու հակոտնեայ հոսանքներ, երկու հակառակորդ կուսակցութիւններ, իւրաքանչիւրը բացարձակապէս իր շահուն համար, բոլոր ներքի և աններքի միջոցներու զիմեղով, կ'ուզէին հասարակապետութիւնը պահպանել և ամրապնդել: Այդ երկու կուսակցութիւնները, այսօրուան եզրաբանութեամբ կը կոչուէին՝ Ռոմկալաւութիւն և Ողնուալեւութիւն, առաջինին ախոյեաններն էին Գրակքոս եղբայրները, իսկ երկրորդին ղեկավարն էր հռչակաւոր և հայ պատմութեան ծանօթ Միլլա զօրավարը: Առաջին կուսակցութիւնը յենակէտ ունէր ժողովուրդը, երկրորդը՝ ազնուականութիւնն ու զինուորական գասակարդը: Երկու հոսանքները, կէս դարէն աւելի, անդադար գիրար հալածելով, գիրար բզկտելով, երկու գասակարգերու ժողովուրդն ամենօրեայ խլրտումներու, ընդմիջումներու, կռիւներու, պատերազմներու մատնելով, քաղաքացիներէն շատերուն՝ զայլակողեցուցիչ հարստութեան ու փարթամութեան, իսկ զանդուածային մեծամասնութեան՝ սնանկութեան, թշուառութեան և փճացման պատճառ դառնալէն յետոյ, թէ՛ իրենք և թէ՛ ժողովուրդը այն եզրակացութեան յանդեցան որ իրենք — ըլլայ Ռոմկալաւները, ըլլայ Ողնուալեւականները — անկարող էին կառավարելու, ուստի և հասարակապետութիւնը պահպանելու: Երկու կուսակցութիւններու

անանկությունը զգալի դարձաւ մանաւանդ Պիտնի հիւպատոսութեան ժամանակ՝ Քրիստոսէ առաջ (Յին: Իշխանութեան զլուխ անցնող հիւպատոսերու (Հասարակապետութեան նախագահ՝ որոշ առանձնաշնորհումներով) դաւադրութիւնները, փոխ-հիւպատոսներու (նահանգներու վարիչ՝ բացարձակ իշխանութեամբ) անխղճութիւններն ու աւագակութիւնները, Ծերակոյտի թուլութիւնն ու անոր անդամներուն անբարոյականութիւնները, ամէն կարգի պաշտօնեաներու պարտազանցութիւններն ու կաշառելիութիւնը, պետական ամբողջ կազմին մէջ տիրող կաշառակերութիւնը, աշտոյթները, եւ այս բոլորին երեսն ծագող կեղեքումները, ճնշումները, բռնութիւնները, հալածանքները, ոճիրները, արիւնհեղութիւնները, խռովութիւնները, բանտարկութիւնները, անհատական, խմբական եւ դանդաւածային կտորածներն ու արքայները, ա՛յն աստիճանի հասեր էին, արդարեւ, որ բոլոր փառասէրները կը մտածէին իրենց յետին նպատակն իրագործել՝ կեղծ Հասարակապետութիւնը ջնջելով Ռիպաբլիկոսութիւն հաստատել:

..

Բայց ո՞վ պիտի համարձակէր նման պետական հարուած մը զլուխ հանել, ո՞վ պիտի յանդգնէր այդպիսի ձեռնարկ մը կատարել այդ նախանձի, ատելութեան, դաւադրութեան աշխարհին մէջ, այդ ստութեան, փտութեան, խորդախութեան եւ խաբէրայութեան մանրէներէն կրճուած մարդկային ընկերութեան մէջ: Զէ՛ որ նման փորձ մը կատարել յանդգնող փառասէրը դատապարտուած էր ուրիշ փառասէրի մը հարուածին զոհ երթալու:

Բախտախնդիրներու վոհմակին մէջ երեք անձնաւորութիւններ, իրենց ծնունդով, զիրքով եւ հարստութեամբ նման պետական հարուած մը կատարելու թէ՛ փափաքն ունէին մասնաւորապէս եւ թէ՛ կարողութիւնն ունենալ կը կարծէին: Ասոնք էին Պոմպէոս, Կատիլինա եւ Կեսար: Պոմպէոս կ'ուզէր այդ նրպատակին հասնիլ օրինական միջոցներով, իր գործունէութեան օրինակ ընտրելով մեծ Աթենացին Պերիկլէս: Բնութովին այլ էր Կատիլինայի հետեւած ուղղութիւնը, սա կ'ուզէր դաւադրական եւ զինուորական կաշառուած ուժերով զորձադրել իր նպատակը: Դալով Յու-

լիոս Կեսարին, որ ազնուապետական էր ծրնունդով, առատաձեռն, զեղխ, շոյլ եւ գէմքով ու խօսքով հմայող, ան ալ կ'ուզէր Ազեքսանդր Մակեդոնացիի ճամբով քալել, այսինքն իր հանճարի զօրութեամբ եւ իր անձնական անդիմադրելի հրապոյրով: Այս երեք փառասէրներու ժամանակակից էր չորրորդ մը, որ, ինչպէս ամէն դարու մէջ կը պատահի, իր ժամանակի մարդը չէր, ան իր դարէն կամ երկու դար առաջ եւ կամ երկու դար յետոյ ծնած մէկու մը հոգեբանութիւնն ու պարզեցիկ մտայնութիւնն ունէր, ինքն առաքինի, կը հաւատար առաքինութեան՝ այդ մոլութեան ուկէանին մէջ, ինքը բանականութեան միակ ուղիէն բնթանալով, կը հաւատար բանականութեան ուժին ու զօրութեան եւ յաղթանակին՝ այդ անողջամիտ, անբանական եւ բանդապուշ ընկերութեան մէջ: Հոմէրական Սոգոմ-Գոմորեան պիղծ ու զազիր կեանքին մէջ, շուշանի մը գեղեցկութեամբ փայլող այդ չնաշխարհիկ ծաղիկը Կիկերոնն էր: Այս անբասիր մարդը Հասարակապետութեան փրկութիւնը կը փնտռէր, ո՛չ թէ քաղաքացիներու մէկ դատակարգին բացարձակ տիրապետութեան մէջ, այլ ընկերական բոլոր խաւերու, բոլոր դատակարգերու հաշտութեան եւ համերաշխութեան մէջ: Դատակարգային սուր կռիւներուն վերջ տալու, անօգուտ արիւնհեղութիւնները զաղրեցնելու եւ այսպէսով Հասարակապետութիւնը փրկելու համար, այդ երազող փիլիսոփան մտածեց «Պարկիշա մարդոց» մարմին մը կազմել, բաղկացած՝ Պոմպէոսէ, Կատիլինայէ եւ Կեսարէ: Անօգուտ փորձ, Ծերակոյտի որոշումով, անոնցմէ իւրաքանչիւրին փոխ-հիւպատոսութիւն տալով, Պոմպէոսը Ասիա, Կեսարը՝ Ալպանիա եւ Կատիլինան՝ Ափրիկէ գրկել տուաւ: Կատիլինա Ափրիկէի մէջ աշնայիս սարսափելի հարստահարութիւններ գործած էր որ (նին), երբ, Հոմ վերադառնալով, հիւպատոսութեան հետամուտ եղաւ, Ծերակոյտն իր անունը ջնջեց թեկնածուներու ցանկէն, անձնապատումն զօրավարը, զայրացած, բացէ ի բաց պատերազմ յայտարարեց Ծերակոյտին դէմ եւ ուղեց բացարձակ իշխանութիւնը կեղբորնայնել իր ձեռքերուն մէջ: Քաղաքական մեծ տագնապներու օրերուն յատուկ մարտակոչը հրնջեաց Ծերակոյտը՝

«Caveant Consules ne quid detrimenti

respublica capiat!» (Հիւպատոները թող հրաշքն որպէս զի Հասարակապետութիւնը ոչ մէկ փնաս չկրէ):

Կատիլինա, զինու գորութեամբ, Հռոմէն արտաքսուեցաւ եւ քանի մը արիւնահեղ ճակատամարտներէ յետոյ Ծերակոյտի բանակներէն յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ (61ին):

Կատիլինան ոչնչացնելով, Կիկերոն կառնեց թէ ոչ միայն ոչնչացուց ռազմապետական ոգին, այլ եւ սարսափի մատնեց բոլոր փառասէրները՝ եւ այս համոզումով ան արտասանեց իր անմահուցած խօսքերէն մին՝ «Cedant arma togae!» (Թո՛ղ զէնքերը տեղի տան բողոնի առաջ), այսինքն զինուորական իշխանութիւնը պէտք է տեղի տայ, ենթարկուի քաղաքական իշխանութեան: Ծերակոյտն Ու Հռոմայեցի Ժողովուրդը (Senatus Populus Que Romanus) Կատիլինայի վրայ տարած յաղթանակը մեծապէս զնահատելով, անոր հեղինակին՝ Կիկերոնի Հայր Հայրենիքի (Pater Patriae) պանծալի տիտղոսը տուաւ:

Սակայն Կատիլինայի վրայ տարուած այս յաղթանակին տոթած ցնծութիւնն երկար չպիտի տեսէր: Հազիւ Կատիլինայի հարցը փակուած էր եւ անա Հռոմ գտնուեցաւ, այս անգամ ոչ թէ մէկ, այլ երեք փառասէրներու յաւակնութեան առջեւ, երեքն ալ զինուորական, երեքն ալ անթիւ լեզէոններու պէտ եւ ընդարձակ նահանգներու կառավարիչ՝ Պոմպէոս, Կրասսոս եւ Կեսար: Երեքն ալ տարբեր պատճառներով զժգոհ էին Ծերակոյտէն եւ կառավարութենէն, Պոմպէոս զժգոհ էր որովհետեւ չէին վաւերացներ իր Ասիոյ մէջ կատարած գործողութիւնները, Կրասսոս զժգոհ էր որովհետեւ հակառակ իր անբաւ հարստութեան (20,000 գերի ունէր եւ Հռոմի մէկ քանի թաղերն իրեն կը պատկանէին) եւ Ափրիկէի մէջ կատարած գործերուն, Պետութեան մէջ իրեն կարեւորութիւն չէին տար, Կեսար զժգոհ էր որովհետեւ Յաղթական Մուտք կ'ուզէր գործել Հռոմ եւ հիւպատ ըլլալ, բայց ո՛չ մէկ եւ ո՛չ միւս փափաքին զոհաբերում կը արուէր: Դժգոհները միացան եւ զազանի ընկերութիւն մը կազմեցին որ կոչուեցաւ Եւսպիտուութիւն, անոնք իրարու երդում ըրին խօ-

սիլ եւ գործել միմիայն ընկերակցութեան շահուն համար: Երեքը միասին Ծերակոյտին վրայ քաշեցին, ծերակուտականները, սարսափած, անոնց բոլոր պահանջներուն զոհաբերում տուին: Կեսարին տրուեցաւ (59), Քալլիան (Քաղղիա, այսինքն Ֆրանսա՝ որ այսօրուանէն աւելի մեծ էր) (1) եւ զոր հինգ տարիէն հռոմէական նահանգի վերածեց:

(1) Ֆրանսա բնակող Հայերուն համար հետաքրքրութեան գուրկ չէ իմանալ թէ ի՞նչ էր այս գեղեցիկ երկրին գրուիւնը, ասկէ 2000 տարի առաջ: Երբ Կեսար Քալլիան (Gallia, որմէ հայերէն Քաղղիա) նուանելու ելաւ, այդ երկիրը, արդի Ֆրանսայէն զատ, իր սահմաններուն մէջ կը պարունակէր նաեւ Փերմանիոյ հիւսիս-արեւմտեան մէկ մասը, ամբողջ Բելգիան եւ Իսպիոյ հիւսիս-արեւմտեան մէկ կարեւոր մասը: Քաղղիայի սահմաններն էին՝ Ալպանեան Ովկիանոս, Միջերկրական, Հռենոս գետ եւ Ալբեան ու Պիրենեան լեռները: Այս ընդարձակածաւալ երկրամասին վրայ հազիւ 5—6 միլիոն բնակչութիւն կար, որ բաղկացած էր 3—400 ժողովուրդներէ, որոնք կը բնակէին անստուներու մէջ: Երեք մեծ բնակիչներ՝ Աքուիտանացիք կամ Իբերները (հարաւ-արեւմուտք), Կելտերը (կելտոն) եւ Բելգերը (հիւսիս), որոնց երեքն ալ Քաղղիացի (Galli) կը կոչուէին, իրենց մէջ բաժնած էին այս երկիրը: Քաղղիան, Կեսարէ առաջ, չորս բաժանումներ ունէր՝ Նարբոնական Քաղղիա (Narbonensis Gallia) կամ Հռոմէական Քաղղիա (Gallia Romana, հարաւ-արեւելք), Աքուիտանիա (Aquitania, հարաւ-արեւմուտք՝ Գարոն գետէն մինչեւ Պիրենէ եւ Ովկիանոս), Կելտիա (Celticus, Գարոն եւ Սենա գետերու մէջեղը եւ Հռենոսէն մինչեւ Ալպանեան) եւ Բելգիա (Belga, Սենա եւ Հռենոս գետերու մէջեղը):

Քաղղիացիները, թեպէս վայրենի, բայց հազ եւ աներկիւղ ժողովուրդներ էին. անոնք հին աթաբանը դրոյնեցուցեր էին, անյիշատակ ժամանակ մը անոնք մտած եւ գրաւած էին Սպանիան. 587ին Ն. Բ. Բրիտանական մեծ կղզին (Անգլիան) մարդաբնակ դարձուցին՝ իրենց գաղութներով. անոնք գրաւեցին Իսպիոյ հիւսիսային մասը, երբ 390ին (Ն. Բ. Բ.) Հռոմայեցւոց բանակն այս բարբարոսներուն հանդիպեցաւ, սար-

Պոմպեյոսին տրուեցաւ Սպանիան, Կրասոսին ալ Սուրիան: Հասարակապետութիւնն աշխատեց երեք տէր ունէր. բայց անոնցմէ մին, Կրասոս, Միջագետքի մէջ Հարաշար յաղթուեցաւ Պարթեւներէն ու մեռաւ: Հռոմէական աշխարհի կառավարութիւնը — Ծերակոյտը խրատելիակ մը դարձեր էր արդէն — կը մնար ուրեմն երկու բռնապետներու, Պոմպեյոսի եւ Կեսարի, ձեռքը: Անկարելի էր որ երկու բռնապետներ, մէկը միւսէն փառասէր, մէկը միւսէն յանդուգն, կարենային միաժամանակ պետութեան գլուխը մնալ, պէտք էր որ մէկը միւսը կործանէր՝ միահեծան ըլլալու համար: Պոմպեյոս Կեսարը տապալելու համար մօտեցաւ Ծերակոյտին եւ անոր միջոցով պահանջեց որ Կեսար իր լեզեւներէն երկուքը Ծերակոյտի տրամադրութեան տակ դնէ, յետոյ՝ 49-ի Յունուար մէկին յայտարարել տուաւ որ եթէ Կեսար իր զօրքերն ու գրաւած նահանգները (Գալլիա՝ թողով հեռանայ՝) կասարակաց Յշնամի (Hostis publicus) յայտարարուի:

Պոմպեյոսի նպատակն էր, Կեսարը զինաթափ ընելով, միապետութիւն հաստատել Ծերակոյտի միջոցով՝ ի նպաստ իրեն. բայց Կեսար Պոմպեյոսէ նուազ փառասէր եւ նուազ

սափահար փախաւ: Այս Գաղղիացիներէն խոշոր զաւուր մը հաստատուած էր Դանուբի հովիտի մէջ, ասոնք էին որ Աղեքսանդր Մակեդոնացոյն յոխտեցանքներուն պատասխանեցին քէ «միայն երկնին իրենց վրայ փչեցէն կը վախնան»: Նոյն այդ Գաղղիացիներ, Քրիստոս առաջ 278ին Փոքր Ասիոյ մէջ Գաղատիա (Galatia) անուն պետութիւնը հիմնեցին:

Կեսար ամբողջ հինգ երկար տարիներ շարունակ կռուելով հազիւ կրցաւ նուանել Գաղղիան. անոր յաջողութեան գլխաւոր պատճառը Գաղղիացի պետուն աննամաձայնութիւնն եղաւ: Գաղղիան ուրեմն հռոմէական երկիր էր երբ Քրիստոսի Գ. դարուն, բարբարոսներու արշաւանքին ենթարկուեցաւ. իրարու ետեւէ գերման ժողովուրդներ, Ուիսիգոթ, Վանդալ, Հոն, ողողեցին այս երկիրը: Վերջ ի վերջոյ գերման Ֆրանկ ցեղը որ Մայն գետի, Հիւսիսային ծովու եւ Նիսեր ու Նիլա գետերուն մէջ զսնուող տեղը կը բնակէր, նուանեց Գաղղիան որ սկսաւ կոչուիլ (հինգերորդ դարու վերջեր) Ֆրանսա:

խորամանկ չէր, մանաւանդ որ առաւելութիւններ ալ ունէր, որոնցմէ ամենէն նկատելին իր ժողովրդականութիւնն էր՝ Գալլիայէն հաւաքած կամ խլած աւարներն ու կողպուտները ժողովուրդին առատօրէն բաժնած ըլլալուն: Մինչ ուրեմն Պոմպեյոս կը յոխտար Հռոմի մէջ, յանկարծ լուր եկաւ որ Կեսար, փոխանակ անսալու իրեն զրկուած հրամաններուն, ահադին բանակով մը, իր նահանգներու սահման թուրքիկոն զետակն անցնելով, Իտալիա մտած՝ Հռոմի վրայ կը քալէ: Տագնապ Ծերակոյտի մէջ, խուճապ Հռոմի մեծամեծներուն մէջ, տրախութիւն ժողովրդական խաւերու մէջ: Ամբողջ Հորս տարի (49—45) քաղաքական պատերազմ Պոմպեյոսի եւ Կեսարի կռակիցներու միջեւ: Պոմպեյոս, ամէն տեղ յաղթուելով Կեսարէն, Աղեքսանդրիա կ'ապաստանի ու կը սպաննուի Եգիպտոսացիներէն: Կեսար Եգիպտոս հասնելով կը նուաճէ այդ երկիրը, յետոյ, Ասիոյ մէջ, քանի մը օրէն Պոնտոսն ալ կը նուաճէ եւ Հռոմ վերադառնալով, առանց թաղաւորի տիրոջն ունենալու, մէկ տարի հազիւ կ'իշխէ իր բացարձակ ինքնակալ եւ 45-ի Մարտ 15ին, Ծերակոյտին մէջ կը սպաննուի Հասարակապետութեան պաշտպան դաւադիրներու կողմէն, որոնց պէտք էր Բրուտոս:

✱

Կեսարի տեղեկանքներէն մին՝ Մարկոս Անտոնիոս, եւ անոր հեծելազօրքի հրամանատարը՝ Լեպիտոս, ահադողի մատնած էին Ծերակոյտն ու Հռոմը, երբ քաղաք հասաւ Կեսարի քեռորդին եւ հոգեզաւակը՝ Ոկտաւիանոս: Լեպիտոս, Անտոնիոս եւ Ոկտաւիանոս նոր Եռապետութիւն մը կազմելով (43), հռոմէական աշխարհն իրենց մէջ բաժնեցին: Հասարակապետութիւնը վերջնականապէս մեռած էր, ազնուապետական — զինուորական կուսակցութիւնը բացարձակապէս կը տիրէր ամէն տեղ, հալածանք, աքսոր, կտորած բոլոր անոնց որ Հասարակապետութեան կուսակից էին եւ Կեսարի սպանութեան մէջ հեռուէն կամ մօտէն մատ ունեցեր էին: Մահուան դատապարտողներուն մէջ կար նաեւ ձերուին Կիկերոն, որուն գլուխը պահանջած էին Անտոնիոս եւ ասոր կինը՝ Յուլիա եւ որ խոցարկուեցաւ 43-ի Դեկտեմբեր 7ին: Համոզուած

հասարակապետական եւ կենսարի սպանիչ Բրուտտոսի զօրահաւաքն ու ապստամբութիւնը (42) արիւնի ծովի մը մէջ խեղդուեցաւ:

Բռնագրաւուած իշխանութիւնը վարելու համար զրաւ պէտք էր. պետական գանձը պարապ էր: Անտոնիոս յանձն կ'առնէ երթալ Ասիայէն հանել երկու հարիւր հազար տաղանդ գումար մը որուն անմիջական պէտքը կը զգացուէր, մանաւանդ գինուորները վճարելու համար: Ոկտաւիանոս Հոռոմ մնալով, տասնեւութ քաղաքներու հողամասերը հին գինուորներուն բաժնելու զժուարին գործով կը զրադի: Իսկ Լեպիտոս, երեսէ ինկած, Ափրիկէ կը դրկուի:

Մինչ Անտոնիոս Ասիա մեկնելով, Կիլիկիոյ Տարսոս քաղաքին մէջ Կղէսպատրաթադուհույն դեղեցկութեան գերի կը դառնար ու անոր հետ Եգիպտոս կ'երթար, Հոռոմի մէջ, իր փառասէր կինն ու եղբայրը պատերազմ կը հռչակէին Ոկտաւիանոսի դէմ՝ «յայտարարելով որ կ'ուզեն Հասարակապետութիւնը վերահաստատել»: Դարձեալ պատերազմ և յաղթութիւն Ոկտաւիանոսի (40): Ֆուլվիա Անտոնիոսի բարեկամներուն հետ Յունաստան կը փախչի, Անտոնիոս Իտալիա կը վազէ, բայց իր գինուորները խաղաղութիւն պահանջելով՝ կը ստիպուի հաշտուիլ Ոկտաւիանոսի հետ եւ անոր քրոջ Ոկտաւիայի հետ ամուսնանալ (36): Պարթևներու դէմ երթալու համար Աթենքէն անցնելուն Անտոնիոս զարձեալ Կղէսպատրապին կը հանգիւյի, ու նորէն այդ թագուհույն ճանկը կ'իյնայ ու անոր զրգումով ապահարդան կը կատարէ Ոկտաւիայի դէմ (32): Ոկտաւիանոսի հետ գրեթէ բոլոր Հոռոմայեցի ժողովուրդը կը գայրանայ Անտոնիոսի տմարդութենէն: Երկու կողմէն պատերազմի պատրաստութիւններ կը տեսնուին, վերջապէս տեղի կ'առնենայ Ակտիումի ճակատամարտը 2 Սեպտեմբեր 31ին՝ նախ քան Քրիստոս, ուր Անտոնիոս եւ Կղէսպատրա չարաչար յաղթուելով Եգիպտոս կը փախչին: Ոկտաւիանոս անոնց ետեւէն կը հասնի բայց անոնցմէ թէ մին եւ թէ միւսը անձնասպան եղած ըլլալով, Ոկտաւիանոս Եգիպտոսը հռոմէական նահանգի կը վերածէ և կը վերադառնայ Հոռոմ (30):

Այլ եւս միայն մէկ պէտք կար հռոմէական աշխարհի վրայ բացարձակապէս տիրող. Հասարակապետութիւնը, ընդմիջտ ջնջուած, տե-

ղի պիտի տար Կայսրութեան: Հռոմէական հին աշխարհը փլած ու կործանած էր և անկէ պիտի ծնէր նոր պաղատարներով, նոր ուղղութիւններով, աւելի լայն հորիզոններով եւ աւելի մարդկային մտայնութեամբ օժտուած վարչական ձեւ մը, ուր փառասէրներու ձրգտումներուն չափ ու սահման պիտի դըրուէր: Հասարակապետութեան կարողութիւնները ջնջելով միապետական կարգեր հաստատողն եղաւ Ոկտաւիանոս, որ Կենսարի հոգեգաւակն ըլլալուն համար կոչուեցաւ՝ Յուլիոս Կեսար Ոկտաւիանոս, որուն արուեցաւ նաեւ «Խաղաղարար» տիտղոսը, որովհետեւ իսկապէս ան խաղաղեցուց երկրին հետ մարդոց միտքերն ալ:

••

Վիրգիլիոս ականատես վկան եղաւ բոլոր այս եղելութիւններուն, ան տեսաւ գրեթէ ամենօրեայ դարձած խռովութիւնները, կռիւները, արիւնհեղութիւնները, աքսորները, տեսաւ անընդհատ իրարու յաջորդող քաղաքական պատերազմներն ու անոնց ախուր հետեւանքները, տեսաւ հռոմէական ժողովուրդին բարոյական անկումը, ցեղային առաքինութիւններու ցաւազարութիւնը, ծիրումն ու անհետացումը, տեսաւ ընչաքաղցութեան դարհուրելի ախորժակներու երեւան գալը, ինչպէս եւ ընչապուրկներու, աշխատատեղերու, արհեստագործներու եւ ամէն տեսակ զրկուածներու օրհասական պայքարը՝ ճնշող, քամող, թալանող ու մահացնող դասակարգներուն դէմ: Ան տեսաւ զայլակեցուցիչ հարստութեան դէմ անպատմելի աղքատութիւնը, լիբր փարթմամութեան դէմ՝ ցնցոտիներու բանակը, ցոփութեան, շուայութեան էջ եւ արու գոհերը... ան տեսաւ առանձնաշնորհաւորներու դէմ յանդիման՝ իրաւագութիւններու փոսմակը: Ան նկատեց որ Հոռոմի եւ հռոմէական աշխարհի պետական դեկը վարող պաշտօնեաներուն մէջ, ամենափոքրէն սկսած ամենամեծը, կաշառակերութիւնը, հարստահարութիւնը, նենգութիւնը եւ ամէն տեսակ ստորնութիւններն ու անբարոյականութիւնները գնահատելի առաքինութիւններու կարգն անցած են: Վերջապէս բանաստեղծը իր աչքերով տեսաւ քաղաքներու, աւաններու, գիւղերու աւերումը, անգերու եւ դաշտերու քանդումը, երկրա-

գործութեան ու վաճառականութեան կասեմը, եւ իր ժողովուրդին կրած այս բոլոր մահացու վերքերը խորապէս ազդեցին իր զգայուն սրտին վրայ:

Վերգիլիոս ինքն ալ այս բոլոր խառնակութիւններու զոհերէն մէկն եղաւ, քանի որ ան զրկուեցաւ, զոնկ ժամանակ մը, իր հօրեհասկան ժառանգութենէն, իր փոքրիկ կալուածէն: Բայց իր զժբախտութիւնը բարեբախտութիւն մ'եղաւ թէ՛ իրեն եւ թէ՛ լատին գրականութեան համար, որովհետեւ այդ զժբախտութեան շնորհիւ, ապագայ մեծ բանաստեղծը, որ պիտի ջանար մտքերը խաղաղեցնել, ծանօթացաւ Ոկտաւիանոսի հետ, այն մեծ խաղաղարարին հետ որ սարսափելի երկարատեւ փոթորիկէն յետոյ խաղաղութիւն, անգործութիւն, կարդ ու կանոն պիտի հաստատէր կայսրութեան մէջ: Քաղաքական եւ մտաւարական այս երկու մեծ գէմքերը, կարծես զիրար հասկնալով, անդիր զաշնակցութիւն մը կայացուցին իրենց միջեւ: Դաշնակցութիւն մը որ, ապագայի զատողութեան առջեւ, ոչ միայն պատուարներ էր թէ՛ մէկին եւ թէ՛ միւսին, այլ եւ անհունապէս օգտակար իրենց չարչարուող հայրենիքին:

Առանց Ոկտաւիանոսի, Վերգիլիոս անտարակոյս միշտ իր հանճարը պիտի ունենար, բայց այդ հանճարին այնքան լայն եւ այնքան լաւ կիրարկումը՝ Մարդկութիւնը կը պարտի ապահովարար Ոկտաւիանոսի այն նիւթական եւ բարոյական աջակցութեան զոր ան չխնայեց նորածն ընտանեկանը:

Ինչպէս յետոյ պիտի տեսնուի, Վերգիլիոսի առաջին բանաստեղծական հաւաքածուն, որ յուզում առաջ բերելով զինքը ճանչցուց, Հովուականները բովանդակող գիրքն եղաւ: Անոր մէջ սիրահարները, մեղամաղձոտները, երագողները զիւղացիի եւ մանաւանդ հովիւի տարազին տակ ծալուեալ, խիստ բնական դաշտանկարի մը մէջ, կ'ապրին ու կը գործեն: Այդ քերթուածներուն մէջ կը տիրեն զգացումներու փափկութիւնը՝ բոլորովին նոր, խաղաղ եւ առողջ կեանքի կարօտը, սրտազին կոչ՝ աւելի մարդասիրութեան, երազ՝ աշխարհ նորոգելու, երազ՝ վերակենցաղութեան: Խաչուող սրտի մը տրտունջներն ու մաղթանք-

ներն են Հովուականները: Խաղաղութիւն, խաղաղութիւն կ'ազերտէ այդ սիրտը:

Խաղաղութիւնը վերջապէս հաստատուած է, բայց աւա՛ղ, աւերակներու վրայ: Քանի քանի զիւղեր հիմնադրուած կործանած են, քանի քանի բարդաւած դաշտեր քանդուած են, քանի քանի բերրի հողեր անմշակ թողուած, խոպանացած են, քանի բիրաւոր բազուկներ մաճին ու արօրին օտարացած են: Այս տխուր տեսարանէն ազդուած, Ոկտաւիանոսի աւագ պաշտօնեայ եւ բարեկամ Մեկենասի քաջալերութեամբ, Վերգիլիոս կը ձեռնարկէ Մշակականութիւն, այսինքն ամենազեղեցիկ եւ ամենակատարեալ վարդապետական քերթուածին, որ աշխարհի մէջ երբեք գրուած ըլլայ երկրագործութեան եւ անոր բարիքներուն վրայ: Մշակականութիւն մէջ Վերգիլիոս չի գիմեր ուղղակի զիւղացիներուն, այլ անոնց զաւակներուն, որոնք, իրեն պէս — որ զիւղացիի զաւակ էր — զպրոց պիտի երթան, եւ կ'ուզէ զանոնք կապել հողին, կենսատու հողին, սրբազան հողին, կ'ուզէ անոնց ցոյց տալ իրենց ամենօրեայ առողջ եւ օգտակար աշխատանքին ազնւութիւնը, զեղեցիկութիւնը, փսեմութիւնը: Ան կը գիմէ բոլոր մարդկութեան որուն պէտք է միշտ յիշեցուի այն անդին, անսահման ծառայութիւնը զոր իրեն կը մատուցանէ դաշտի մարդը, զիւղի մարդը, զիւղացիութիւնը, եւ որուն պէտք է գնահատել տալ անոր աշխատանքին սրբութիւնը:

Ոկտաւիանոս անսահման որդիական սէր մ'ու հիացում մը կը տածէր դէպ ի Հոմեր առասպելական հիմնարկութիւնը, անոր զարաւոր հնութիւնները, հին Հոմայեցի ժողովուրդին առաքինութիւնները, բարքովարքը, նիստուկացը, սովորութիւնները, աւանդութիւնները, մէկ խօսքով, երիտասարդ կայսրը, պաշտամունք մ'ունենալով իր հայրենիքի անցեալին հանդէպ, կը մտածէր անոր ապագայ փառքերուն վրայ՝ նախազգացում մ'ունենալով զալիք մեծութիւններու մասին: Ան կը փափաքէր Հին Հոմեր վերապրեցնել Նորին մէջ, այսինքն անցած դարերու մեծ առաքինութիւնները կենդանացնելով նեցուկ, յետաբան դարձնել Նոր քաղաքին, ժամանակակից քաղաքացիներուն եւ ապագայ սերունդներուն: Ահա այս յետին նպատակով ան կը խաղաղեցնէ ու կը զեղեցկացնէ կայսրութիւ-

ներ, իմաստուն վարչութիւն մը կը հաստատէ անոր մէջ. բանակը, զաւառական եւ նահանգային վարչութիւնը, ելեւմուտքը հաստատ հիմքերու վրայ կը դնէ. ճանապարհներ, հաղորդակցութեան միջոցներ, թղթատարական դրութիւն, վաճառականական միջոցներ իր մասնաւոր հոգատարութեամբ կը բազմապատկեն կողմ՝ թէ Խաւիտոյ ու Եւրոպայի մէջ եւ թէ՛ Եւրոպայէն դուրս: Բայց Ոկտաւիանոս իր մեծագոյն ուշադրութիւնը կեդրոնացուց Հոռմի վրայ, որպէս զի ան ըլլայ իսկապէս աշխարհի մայրաքաղաքը, եւ իրօք ան կրցաւ պարծենալ որ աղիւսէ շինուած քաղաք մը բոլորովին մարմարաշէն կը թողուր, բազմաթիւ հոյակապ շէնքերով զեղեցկացուց Հոռմը, հարիւր եօթնասուուն հասարակաց բաղնիքներ շինել տուաւ հոն. ժողովուրդը շէնքուց խաղերով, զուարճութիւններով եւ մանաւանդ առատ նուէրներով: Վերականգնել տուաւ Կարթագինէ համբաւաւոր քաղաքը նոր հողամասի մը վրայ, նոյնպէս ուրիշ քաղաքներ որ աւերուած կամ տուժած էին պատերազմներու ընթացքին:

Մեծ կայսեր իմաստուն քաղաքականութիւնը, մեծ բանաստեղծի հանճարին բացարձակ հաւանութիւնը կրելով, գրականութեան մէջ կոչուեցաւ Ենէական: Այս անգուղական քերթուածը Հոռմի նութիւններուն եւ նորահաստատ կայսերական իշխանութեան փթթումին ու ծաղկումին շեփորն է. Հոռմի յաւիտենականութիւնը, որ տակաւին դուրս չէ ցցուած

անոր հողէն եւ որ սակայն դայն կը լեցնէ, Ենէականի կրօնական զեղեցկութիւնը կը կազմէ. այն կրքերն որ շղթայազերծուեցան նոյն քաղաքի օրորանին շուրջ, տառապանքները որ դայն հիմնեցին, նոյն այդ գործին մարդկային զեղեցկութիւնը կը կազմեն: Կրօնելու, պատերազմելու տխուր կարիքը չէ ներշնչած երբեք այնքան հոգեյոյզ ոտանաւորներ՝ աւելի խաղաղասէր, աւելի բարեհամբոյր բանաստեղծի մը, բուն հայրենասիրութիւնն ալ բնաւ չէ գտած աւելի անկեղծ շեշտեր: Վիրգիլիոս իր Ենէականին մէջ կը խտացնէ ամէն ինչ որ լաւագոյն եղած է անցեալի ընթացքին եւ միեւնոյն ժամանակ ան կը ծանուցանէ գալիք օրերը, ապագայ փառքերը:

Հովուականները, Մշակականները, Ենէականը Վիրգիլիոսի ապրած տարիներու խոր ազդեցութեան արտադրութիւններն են. բրդխած գլայուն, քաղցրաբարոյ եւ հայրենասէր լայն սրտէ մը, անոնք խաղաղութեան, հաշտութեան, համերաշխութեան, աշխատանքի եւ հայրենիքի մեծութեան գմայլելի սաղմոսներն են:

Ժամանակին Հափ Վիրգիլիոսի վրայ ազդած է եւ միջավայրը:

Փաբլիզ

Մ. Ս. ԴԱԻԻԹ - Բէկ

(Շարունակելի)